

В. В. Муж

Львівський державний університет внутрішніх справ,
аспір. кафедри теорії та історії держави і права

ПРАВОСВІДОМІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ

© Муж В. В., 2016

Досліджено зміст поняття правової свідомості з огляду на сучасні наукові напрацювання з цієї проблеми.

Науковці не прийшли до єдиного спільного визначення правосвідомості, щоразу доповнюють її зміст новими характеристиками. Здійснено також аналіз психічних станів свідомості особи. Сформульовано власну наукову позицію щодо поняття правової свідомості, зокрема введено до його змісту таку її ознаку, як ідейне джерело права.

Ключові слова: право, правова норма, правове регулювання, правові відносини, правосвідомість, психічний стан, рівень правосвідомості, суспільна свідомість.

В. В. Муж

ПРАВОСОЗНАНИЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ

Статья посвящена вопросам содержания понятия правового сознания в учетом современных исследований этой проблемы.

Ученые не сформулировали единого определения правосознания, каждый раз дополняют его содержание новыми характеристиками. Проанализированы психические состояния сознания лиц.

Сформулировано собственную научную позицию относительно понятия правового сознания, в частности введено в его содержание такой признак, как идейный источник права.

Ключевые слова: право, правовая норма, правовое регулирование, правовые отношения, правосознание, психическое состояние, уровень правосознания, общественное сознание.

V. V. Muzh

LEGAL CONSCIOUSNESS: THEORETICAL ASPECTS OF THE CONCEPT

The article is dedicated to the study of the content of the notion of consciousness due to modern scientific portfolios.

The author found that scientists have not come to a single common definition of legal consciousness. Consistently the new aspects of legal consciousness appear. Also analysis performed of the mental states of consciousness.

In the conclusion the author formulated his own scientific position regarding the notion of legal consciousness, including the position that legal consciousness can be an ideological source of law.

Key words: law, rule of law, regulation, legal relations, legal consciousness, mental state, the level of legal consciousness, social conscience.

Постановка завдання. На сучасному етапі розвитку суспільних відносин беззаперечним є той факт, що право виступає одним з домінуючих їхніх регуляторів, забезпечуючи повноцінне

існування усіх інститутів держави (президентства, Верховної Ради, виконавчих органів) в межах встановленої системи дозволів і заборон, визначаючи певними межами, які нормативно санкціоновані та закріплені, вплив таких інститутів на саме суспільство. Прагнення до розвитку громадянського суспільства чи намагання реалізації принципів (розмежування повноважень державних і громадських інститутів, верховенства права, народного суверенітету, політичної свободи тощо) його теоретико-правової сформованої моделі у конкретній державі вимагає, щоб громадяни усвідомлювали цінність права, його практичну значущість, а також необхідність розвитку та вдосконалення системи права загалом. У цьому аспекті правосвідомість виявляє себе основою права, віддзеркаленням його реалізації в суспільстві та індикатором знання і значущості норм права для громадян. Саме тому від формування її поняття залежить не тільки правильність подальших наукових розробок, але й стан правового розвитку суспільства.

Мета статті. Дослідити з теоретико-правових позицій зміст поняття правової свідомості.

Аналіз досліджень і публікацій. На дослідженні явища правосвідомості зосереджена увага широкого кола науковців, зокрема таких як О. Данильян, Ю. Дмитрієнко, О. Деменко, Д. Єрмоленко, Ю. Калиновський, М. Кельман, А. Колодій, В. Коновалова, С. Кравченко, Л. Кушинська, П. Рабинович, І. Омельчук, О. Скакун, С. Сливка, В. Тимошенко, І. Тімуш, М. Цимбалюк, О. Цуркан, А. Штанько та інші.

У статті пропонуємо розглянути сформовані наукові напрацювання щодо поняття “правосвідомість”. Наукова новизна полягає в тому, що автор одним з перших вводить у поняття правосвідомості таку її ознаку, як ідейне джерело права.

Основна частина. Твердження про поглинання правосвідомості правом чи її ототожнення з іншими юридичними категоріями, такими як праворозуміння, правовий вплив, правове виховання, правова культура тощо, ми не підтримуємо, оскільки правосвідомість є відмінним від права компонентом правової системи, його ідейною основою, вносить притаманний лише їй доробок у розвиток правових відносин, виражає суспільне бачення правової реальності, з одного боку – як спостерігач, тобто без вчинення конкретних юридично значущих дій, а з іншого – як безпосередній учасник, здійснюючи публічний прояв негативного чи позитивного ставлення до забезпечення прав і свобод людини і громадянина (демонстрації, страйки, написання публікацій, як суб’єкт законодавчої ініціативи тощо).

Поняття правосвідомості охоплює три основні рівні: юридичний, соціокультурний, філософський. На першому рівні – знання права і свідоме його засвоєння. Це мінімум правосвідомості, без якого немає правового та громадянського суспільства. Другий рівень сягає за юридичні межі розуміння правосвідомості, розглядає його в широкому соціокультурному та історичному контекстах. Тут право сприймається як феномен культури, а культура визначається як здатність свідомого засвоєння і виконання правових норм. Третій рівень свідчить про метафізичний вимір права. Тут йдеться про “чисте в праві” (відкриття Канта) як буття розуму, що відкриває перспективу його наукового та філософського осмислення (виявлення смислу та призначення права) [1, с. 500].

Зважаючи на доволі значний вплив правосвідомості на якість правового регулювання, побудову громадянського суспільства, дослідженню її поняття науковці приділяють велику увагу. Особливо це стало помітно в радянський та пострадянський періоди. Враховуючи широкий спектр філософсько-правових питань, які пов’язані з правосвідомістю, зокрема те, що вона охоплює дві життєво важливі суспільні категорії, такі як право та свідомість, немає визначеного однозначного поняття правосвідомості.

Вважаємо за доцільне розгляд поняття правосвідомості розпочати з огляду термінології, наведеної в енциклопедичній літературі, який подано нижче.

Правосвідомість – сукупність поглядів, ідей, теорій, уявлень, почуттів людей (класів, суспільства, колективів) щодо права, діючого і бажаного [2, с. 593].

Правосвідомість – форма суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб’єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ [3, с. 49].

Правосвідомість – сукупність поглядів, ідей, які відображають ставлення окремих людей, соціальних груп до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним чи неправомірним [4, с. 220].

Як бачимо, навіть енциклопедична література не висвітлює загальноприйнятого поняття цього явища, тому і серед науковців існують різні концепції з цього приводу. Однак вважаємо, що такий стан речей не є чимось негативним, а вказує на широкомасштабність правосвідомості та існуючий науковий потенціал щодо її пізнання.

Свого часу І. Фарбер (радянський період), на основі суттєвих, на його думку, ознак правосвідомості сформулював її визначення так: “Правосвідомість є формою вираження суспільної свідомості, яка собою являє сукупність правових поглядів і відчуттів, що володіють нормативним характером і включають в себе як знання правових явищ, так і їх оцінку з точки зору класової (чи загальнонародної) справедливості, а також нові правові вимоги, які відображають економічні, політичні потреби та інтереси суспільного розвитку” [5, с. 204–205].

Загалом визначення радянського науковця не суперечить нашому розумінню правосвідомості, однак не варто ідеалізувати клас як носій суспільної оцінки права та нормативну ознаку досліджуваного явища.

Професори П. Рабинович (сучасний період) стверджує, що правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов’язаної з правом. На його думку, це свідомість осіб, які входять до складу відповідних органів держави, тобто погляди, уявлення цих людей щодо цілей, змісту і форми правил поведінки, встановлених державою. Продовжуючи цю тематику, науковець зазначає, що правосвідомість притаманна не тільки “авторам” юридичних норм, а й усім людям, які так чи інакше стикаються або можуть “контактувати” з об’єктивним юридичним правом [6, с. 79–80].

Професор М. Кельман та О. Мурашин вважають, що правосвідомість – вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов’язаної з ним. Зупиняючись на її доволі значному впливі на організацію суспільного життя, вони пояснюють це тим, що правосвідомість введено в механізм правового регулювання як один із засобів впливу на суспільні відносини. Специфічна риса правосвідомості як складової частини механізму правового регулювання полягає в тому, що роль останньої не обмежена будь-якою однією стадією правового впливу. Тією чи іншою мірою вона наявна на всіх етапах механізму правового регулювання права [7, с. 354–355].

Цінність наведених вище визначень понять правосвідомості, з погляду наукового пізнання, полягає в тому, що, окрім ставлення людей до права, науковці доповнюють зміст правосвідомості діяльністю, що з ним пов’язана. Отже, її сутність “покидає зону мертвої правової ілюзії”, що міститься виключно у поглядах, ідеях, внутрішніх переконаннях людини, без мети подальшої їх реалізації через механізм правового регулювання.

О. А. Жидовцева стверджує, що правосвідомість можна визначити як особливу сферу свідомості, що відбиває правову дійсність у формі юридичних знань та оцінного ставлення до права і практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку в юридично значущих ситуаціях [8, с. 308]. Загалом, таке визначення правильне, якщо споглядати суспільну значущість правосвідомості за дійсних обставин, тобто беручи до уваги лише так зване “сьогодні”, без врахування подальшої еволюції правових відносин. Однак такий підхід до означення правосвідомості унеможливує вдосконалення у майбутньому цієї ж правової дійсності за рахунок внутрішнього бажання носіїв правосвідомості (індивідів, соціальних груп, народів тощо) змінити правовий стан речей, покращивши його.

В. Тимошенко розглядає правосвідомість як сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб’єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства загалом до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності [9, с. 41]. За такого підходу до означення цього явища, залежно від визнання або заперечення цінності права, виникає запитання: чи розглядати

правосвідомість як позитивне явище? Можливо, за поняттям правосвідомості приховане як позитивне, так і негативне ставлення до права, тобто будь-яка оцінка правової реальності, ставлення до права загалом, заперечення його цінності чи, навпаки, визнання його необхідності як регулятора суспільних відносин, які б вони не давали юридично значущі настанови (правомірні чи неправомірні), можна віднести до правосвідомості. У цьому випадку достатньо тільки провести цифрову градацію, умовно позначивши нулем розуміння непотрібності права, аж до зневажливого до нього ставлення, а десятима – усвідомлення його цінності. Тоді втрачає значущість поняття деформації правосвідомості з усіма її видами (правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий інфантилізм, фетишизм тощо). Але як тоді (на котрій цифрі з нашого графіка) визначати позитивне сприйняття і ставлення до права, а звідки розпочинати відлік спаду до негативного, і якими термінами називати такі феномени? На нашу думку, така ситуація призведе, по-перше, до втрати самої суті явища правосвідомості, а по-друге – до неоднозначного розуміння і тлумачення юридичних понять так, наче б ми вважали, що злочинність входить до складу законності, тільки меншою мірою, або зло є тим самим добром, але меншим. У такому разі підлягає сумніву вся система побудови нашого духовного світу. Тому доходимо висновку, що правосвідомість є позитивним явищем, яке виражає діяльність, спрямовану на правомірну поведінку, що відображена осмисленням соціальної цінності права. Звідси доцільним є використання поняття “рівень правосвідомості”, яке вводитиме градацію стану правосвідомості в суспільстві чи правову сформованість в цьому аспекті окремого індивіда. Причому слід враховувати, що не варто оцінювати такий рівень у представників різних соціальних чи корпоративних груп, оскільки юридично-компетентна правосвідомість працівника юридичної сфери чи професійна правосвідомість працівника будь-якої іншої сфери суттєво відрізнятимуться з суб’єктивних причин (освіта, вид діяльності тощо). Помилково вважати, що іншим особам, окрім категорії юристів, притаманний низький рівень правосвідомості, якщо вони не порушують норм закону, можливо, і не вивчають догму права чи усі прийняті нормативно-правові акти, але все ж таки усвідомлюють їхню цінність для побудови та розвитку суспільства.

З позицією В. Тимошенко можна погодитися в тому випадку, якщо в його визначенні розглядати не право загалом, а тільки об’єктивне юридичне право. Тоді правосвідомість виражає суб’єктивне ставлення її носіїв до сформованих та/або санкціонованих державою правових норм, які залежно від типу правової системи, і навіть більше, від притаманного такій державі режиму, декларують чи нехтують загальноправовими принципами, що захищають природну та соціальну сутність людини.

Проте ми розглядаємо таку ситуацію під іншим кутом зору. У випадку (можливо, такий випадок не є далеким від реальності), якщо право (дійсне право) не є досконалим, правові концепції, доктрини, принципи, положення, зокрема правові норми об’єктивного юридичного права, не задовольняють суспільні інтереси або, навпаки, створюють перешкоди для реалізації сформованих людиною ідей про можливі та не реалізовані її блага. Тоді в особи формуються переконання про недосконалість права загалом, про втрату його актуальності. Однак у такій ситуації і відводиться ключова роль правосвідомості, яка спроможна перебудувати право, з метою подальшої його реалізації як регулятора суспільних відносин. Про заперечення цінності права не може йтися, оскільки шлях вирішення цієї проблеми вбачається у “перезавантаженні” самого права, а не розумінні особою втрати його суспільної значущості. Доходимо висновку, що право виступає ціннісною основою організації суспільства, тому правосвідомість не може ґрунтуватися на втраті цінності самого права, а може виражатися у розумінні людиною подальшого його вдосконалення, переосмислення тощо.

Вартий уваги науковий доробок А. О. Штанько, відповідно до якого правосвідомість – це складна психолого-правова конструкція, яка відображає ставлення особи до права, до правових настанов. Правосвідомість “відповідальна” за поведінку людини у сфері права, за слідування суб’єктів його вимогам або протиставлення своєї поведінки цим вимогам [10, с. 149]. З цього випливає і з цим важко не погодитися, що правосвідомість є чинником правомірної поведінки. Недарма в тезі щодо “відповідальності” правосвідомості за поведінку людини у сфері права слово

“відповідальність” взято в лапки, оскільки формування правосвідомості відбувається у свідомості самої людини, а вже потім визрівають настанови на таку поведінку, тобто людина сама відповідальна за свою поведінку, а правосвідомість є невід’ємним елементом її розумової та надалі активної діяльності.

Досліджуючи взаємозв’язок правової реальності та правосвідомості, І. Тімуш “побудувала” таку інтегральну дефініцію: правосвідомість (у найзагальнішому розумінні) – це осмислене відношення до форм та способів здійснення людської свободи через посередництво встановленої чи санкціонованої державою нормативності суспільного життя [11, с. 100]. Якщо розглядати свободу як форму реалізації особою її суб’єктивних прав та правосвідомість у взаємозв’язку з правовою реальністю, то з позицією І. Тімуш варто погодитися. Однак така категорія, як правосвідомість, не обмежується забезпечуваними державою правовими нормами, а має також теоретико-правову основу, що ґрунтується на “втіленні у життя”, тобто реалізації бажаної, концептуально усвідомленої правовими гіпотезами юридичної реальності.

Розглядаючи правосвідомість як юридичну категорію, І. Омельчук зі своїх міркувань вивів найвдаліше визначення правосвідомості – “це духовна система уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які складаються з приводу правової дійсності, в ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення” [12, с. 38]. Як бачимо, у наведеному визначенні міститься доволі масштабний перелік суб’єктивних психологічних аспектів внутрішнього світу людини, її психічних станів (почуття, емоції, ідеї тощо), причому сам автор розуміє, що цей перелік не є вичерпним. На нашу думку, будь-яке поняття повинно формулюватися узагальнено, щоб позбутися зайвого словесного навантаження і уникнути зауважень щодо неповноти його змісту.

Оскільки ми підтримуємо теоретико-правову позицію щодо правосвідомості як однієї з форм свідомості, а свідомість полягає у ставленні (відношенні) людини до навколишнього світу (у нашому випадку до права), причому з різних ракурсів, то вважаємо, що формулювання поняття “правосвідомість” необхідно розпочинати з уточнення, що правосвідомість є формою суспільної свідомості. Це дасть змогу уникнути вищезгаданих словесних нагромаджень психологічно-емоційного характеру особистості.

Зокрема, професор О. Скакун, формулюючи поняття правосвідомості, утримується від намагання навести усі характеристики емоційного чи розумового спрямування та зазначає, що правосвідомість – це система почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє і опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов’язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [13, с. 96].

Якщо частково заглибитися у психологію, а оминати її не видається можливим, оскільки психічні аспекти особистості наявні у досліджуваному понятті, то почуття, емоції розглядаються цією наукою як когнітивні, вольові, афективні процеси. Так, У. Джемс розглядає емоції як стани свідомості [14, с. 123], підтверджуючи нашу позицію щодо введення до поняття “правосвідомості” тези, що це різновид свідомості загалом. Однак не слід недооцінювати вплив самих емоцій на формування правосвідомості, обмежуючи його площиною правової психології. Поведінкова частина правосвідомості також зазнає емоційного впливу. С. Рубінштейн наголошував на двоякій сутності емоцій, враховуючи цю двоякість, яка відображає втілене в потреби двояке активно-пасивне ставлення людини до світу; двоякою, або точніше, двосторонньою, як бачимо, є роль емоцій в діяльності людини: емоції формуються в ході людської діяльності, спрямованої на задоволення її потреб; виникаючи в діяльності індивіда, емоції чи потреби, пережиті у вигляді емоцій, є разом з тим настановами до діяльності [14, с. 154]. Тому, усвідомлюючи важливість психічних процесів, які позначаються на стані правосвідомості, доцільно їх виокремити для формування поняття досліджуваного явища та узагальнити вищеназваними психологічними процесами (когнітивним, вольовим, афективним). Причому афективність розумітимемо як позитивний процес, акцентуючи саме на можливості впливу на індивіда, замість того, щоб оцінювати наслідки (негативні, позитивні) такого впливу.

Як бачимо, науковці не виробили єдиного спільного означення правосвідомості, в одних містяться положення щодо ставлення її носіїв до чинного і бажаного права, інші доповнюють ці положення минулим правом. З погляду пересічної людини, для якої важливість права полягає в забезпеченні, задоволенні певних благ та інтересів у конкретний момент часу чи в кращому випадку можливості реалізації таких благ у майбутньому, позиція щодо минулого права втрачає свій зміст, хоча навіть у цьому випадку не варто залишати поза увагою оцінні судження чинних правових норм чи правової дійсності, що прийшла на зміну попередній. Вже для категорії професій, які пов'язані з юридичною науковою чи практичною діяльністю, аналіз минулого права вкрай необхідний, без нього неможливо порівнювати стан розвитку правового забезпечення суспільства.

У цьому ракурсі доцільно звернутися до філософсько-правового підходу до історії права, який орієнтує і вимагає враховувати діалектику явища та сутності, їхню внутрішню логіку, що дає змогу вирізнити початок процесу становлення ідеальних першооснов права, умови його виникнення і можливий напрям розвитку права. А тому необхідно правильно оцінювати минуле та його вплив на сьогодення, не догматизуючи їх, оскільки минуле – це зовсім не “застигле сьогодення”, а живий елемент соціально-системного саморуху, який хоч і обмежений у часі, але водночас невід’ємний від сучасності. Побачити це минуле як сучасне в живому розвитку – значить діалектично зв’язати його з сьогоденням і майбутнім, зробити діючим елементом системи, що зветься історичним розвитком [15, с. 88–89]. Ще німецький філософ І. Кант зазначав: “Якщо необхідним законом нашої чуттєвості і, отже, формальною умовою всіх сприйнятів є те, що попередній час необхідно визначає наступний (оскільки я не можу дійти до наступного інакше, як через попереднє), то і неодмінним законом емпіричного уявлення про часовий ряд є те, що явища минулого часу визначають кожне існування в наступному, і що наступні явища як події можуть відбуватися лише остільки, оскільки минулі явища визначають, себто встановлюють відповідно до певного правила, їх перебування в часі. Адже тільки в явищах ми можемо емпірично пізнати цю тяглість у зв’язкові часів” [16, с. 161]. Отже, спираючись на умовиводи видатного представника німецької класичної філософії, ми підтверджуємо наше бачення важливості оцінки минулого права в контексті правосвідомості.

Правосвідомість безпосередньо формується в самій людині та фактично із самою людиною. Вона проходить разом із нею шлях розвитку, у цьому контексті можна провести аналогію зі становленням особистості. І більше, людина як основа природного та соціального світу, його розвитку, формує ідеї правового поля, тобто відображає завдяки своїй правосвідомості засади правової дійсності навколо себе.

Було б помилковим, мабуть, стверджувати, що особа набуває правосвідомість в окремому вигляді (поза межами інших форм свідомості) з моменту її народження. Слушно констатувати, що правосвідомість “зароджується” з часу, коли людина (дитина) починає сприймати навколишній світ, реалізовувати свої фізичні можливості, навчатися відповідним настановам (що дозволено робити чи заборонено) і це виявляється в розумінні її (правосвідомості) як форми, різновиду свідомості.

Висновки. На підставі викладеного можна зробити певні висновки, а саме: правосвідомість є формою суспільної свідомості, виражається її психічними станами, має своїх суб’єктів, яких називатимемо її носіями, виражає ставлення до права (чинного, минулого, бажаного), характеризується усвідомленням його цінності та є ідейним джерелом формування останнього. Це дає змогу так сформулювати поняття правосвідомості: правосвідомість – це форма суспільної свідомості, що охоплюється системою когнітивних, вольових, афективних процесів з приводу чинного, минулого чи бажаного права та діяльності, пов’язаної з ним, виступає ідейним джерелом формування права через усвідомлення його цінності її носіями як регулятора суспільних відносин.

Враховуючи динамічність таких явищ, як право і правосвідомість, характеристики поняття, структури, видів останньої залишаються перспективними для подальших наукових досліджень

1. Петрович З. З. Вплив моралі на правосвідомість особи: філософсько-правовий вимір [Електронний ресурс] / З. З. Петрович // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 4. – С. 496–505. – Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvldivs_2013_4_55.pdf. 2. Юридичний словник // за ред. академіків АН УРСР Б. М. Бабія, В. М. Корецького, члена-кореспондента АН УРСР В. В. Цветкова / Головна редакція української радянської енциклопедії Академії наук Української РСР. – Київ. – 1974. – С. 846.

3. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл. – Т. 5. – 2003. – С. 736.

4. Юридичні терміни: тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка. – 2-ге вид., стереотипне. – К.: Либідь, 2004. – 320 с.

5. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. – М.: Юридическая литература, 1963. – 206 с.

6. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. – Х.: Консул, 2005. – 8-ме вид., стереотипне. – 160 с.

7. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2008. – 477 с.

8. Жидовцева О. А. Структура та функції професійної правосвідомості [Електронний ресурс] / О. А. Жидовцева // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 307–312. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_1_48.pdf.

9. Тимошенко В. Визначальні фактори правової свідомості / В. Тимошенко // Право України. – 2008. – № 6. – С. 41–46.

10. Штанько А. О. Правосвідомість та її роль у формуванні правової поведінки / А. О. Штанько // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Вип. 43. – С. 144–152.

11. Тімуш І. Правова реальність і правосвідомість: інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку / І. Тімуш // Право України. – 2010. – № 7. – С. 94–100.

12. Омельчук І. А. Правосвідомість як юридична категорія / І. А. Омельчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 33–39. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2004_4_6.pdf.

13. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. – 4-те вид., допов. і перероб. – К.: Алерта, 2013. – 524 с.

14. Психология эмоций: тексты / под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 288 с.

15. Філософія права: навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К.: Хрінком Інтер, 2000. – 336 с.

16. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант; пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.